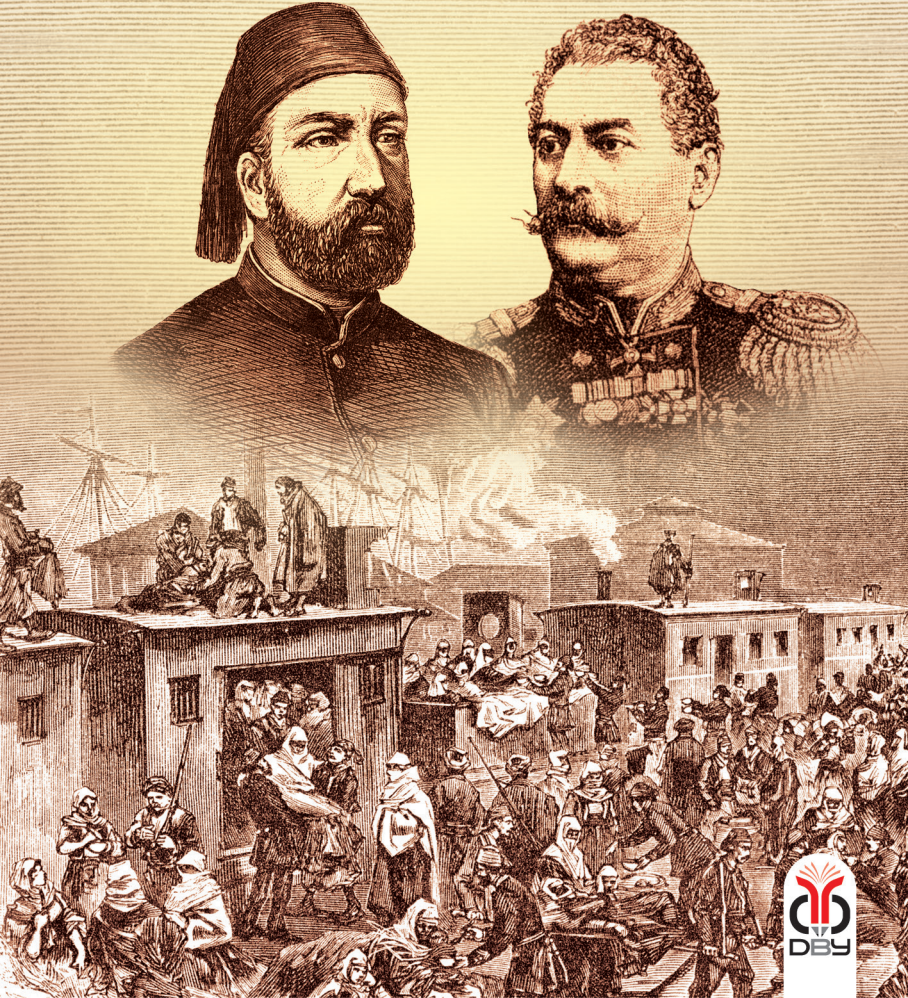

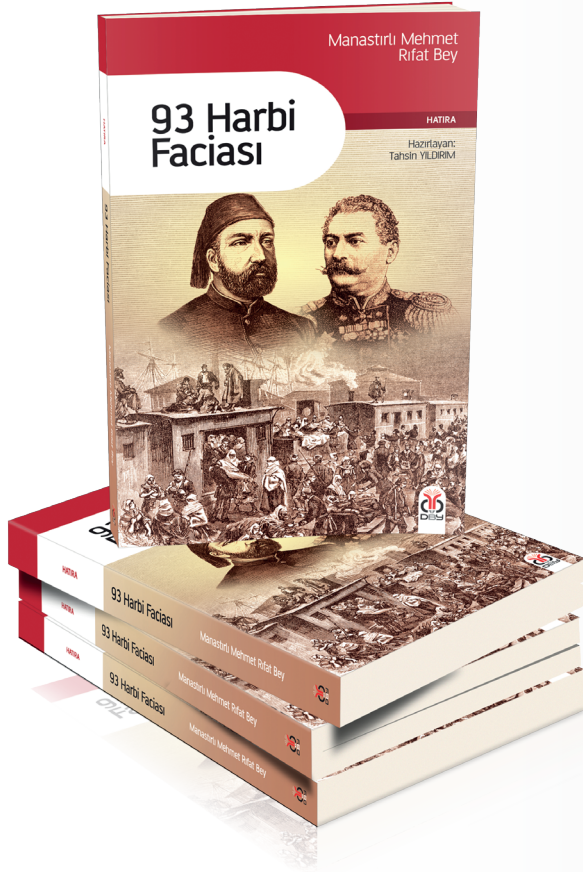
Manastırlı Mehmet
Rifat Bey

93 Harbi Faciyası

HATIRA

Hazırlayan:
Tahsin YILDIRIM

93 Harbi Faciası

HATIRA

Manastırlı Mehmet Rifat Bey

Hazırlayan:
Tahsin Yıldırım

© DÜN BUGÜN YARIN YAYINLARI, 2010

DBY: 4
Hatıra: 4

ISBN: 978-605-61331-5-2
Sertifika No: 18188

İstanbul, Ağustos 2010

Hazırlayan:
Tahsin Yıldırım

Editör:
Ersan Güngör

Yayın Yönetmeni:
İrfan Güngörür

Sayfa Düzeni:
DBY

Kapak Tasarım:
Sercan Arslan

Baskı/Cilt:
Şenyıldız Yay. Matbaacılık Ltd. Şti.
Gümüşsuyu Cad. No: 3, K: 2 Topkapı/İstanbul
Tel: 0212 483 47 92 (Sertifika No: 11964)

DÜN BUGÜN YARIN YAYINLARI
Ticarethane Sokak Tevfikkuşoğlu İşhanı No: 11/36
Sultanahmet - Fatih / İstanbul / Türkiye
Tel. - Faks: +90 212 526 98 06
www.dby.com.tr • dby@dby.com.tr

İçindekiler

• Sunuş.....	9
• Giriş	11
• Şark Meselesi Nedir? Nasıl Ortaya Çıkmıştır?.....	17
<i>Şark Meselesinin Ortaya Çıkışı</i>	18
<i>Şark Meselesi ile Yapılmak İstenenler</i>	19
• 93 Harbi Öncesinde Osmanlı Devleti ve Avrupa	21
• 93 Harbi'ne Nasıl Girdik?.....	27
• Savaşa Giden Yol: Tersane Konferansı	33
• Londra Protokolü.....	37
• 93 Harbi Öncesi Türk ve Rus Ordusu	41
• II. Abdülhamid'in 93 Harbi Öncesi Görüşleri.....	45
• 93 Harbi'nde Büyük Devletlerin Tutumu	49
• Savaş Sırasında Sultan II. Abdülhamid'in Valilere Gönderdiği Bir Emir: Gayrimüslimlere Özellikle Ermenilere Yönelik Bazı Mesajlar	53
• 93 Harbi'nde Tuna Cephesi	59
• Plevne Ordusu'nun Teslim Oluşu.....	65

• Gazi Osman Paşa'nın Esareti.....	69
• 93 Harbi Harbi'nde Kafkas Cephesi	77
<i>Ahmet Muhtar Paşa'nın Kafkas Cephesi'ne Varışı</i>	78
<i>Rusların Ani Baskını</i>	79
<i>Başkomutan Cephede Neyin Eksikliğini Gördü?.....</i>	80
<i>Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın, Cephede İhtiyaçlar İçin Aldığı Bazı Tedbirler</i>	82
<i>Kafkas Cephesi'nde Askerin Konumu</i>	84
<i>Kafkas Cephesi'nde Yaşananlar.....</i>	85
<i>Halyaz Meydan Muharebesi</i>	86
<i>Sohumkale'ye Çıkartma</i>	87
<i>Zivin Muharebesi.....</i>	88
<i>Karakilise Savaşı.....</i>	90
<i>Gedikler (Kızıltepe) Muharebesi</i>	91
<i>Yahniler Meydan Muharebesi</i>	91
<i>Alacadağ Muharebesi</i>	92
<i>Deveboynu Savaşı.....</i>	93
<i>Kars Savaşı</i>	94
<i>Delibaba Savaşı</i>	95
<i>Aziziye Müdafaası Öncesi.....</i>	96
<i>Aziziye Müdafaası.....</i>	99
<i>Kafkas Cephesi'nde Sona Doğru.....</i>	101
• Osmanlı Devleti'nin Sulh Arayışları	103
• Edirne Mütarekesi	107
• Ayastefanos Antlaşması	109
• İstanbul Antlaşması.....	113
• Kıbrıs'ın İngilizlere Devredilmesi.....	115
• Berlin Antlaşması.....	119
• 93 Harbi'nden Sonra Doğu Anadolu	123

• 93 Harbi Sonrası Göç.....	125
<i>Göçmenlerin İskânı.....</i>	127
• 93 Harbi'nin Sonuçları	133
93 Harbi Faciası	
• Manastırlı Mehmet Rifat Bey (1851-1907).....	137
<i>Mehmet Rifat'ın Edebi Şahsiyeti</i>	145
<i>Eserleri:</i>	150
• Birinci Bölüm.....	153
<i>Kafkas Cephesi'ne Tayinim</i>	153
<i>Cepheye Yolculuk.....</i>	156
<i>Said Paşa ile Tanışmam</i>	157
<i>Trabzon'daki İlk Günlerim.....</i>	161
<i>Trabzon'da Aldığım Mektup</i>	165
<i>Trabzon'dan Erzurum'a.....</i>	167
<i>Erzurum'a Varış</i>	170
<i>İlk Görev Yerim Soğanlı Dağı.....</i>	173
<i>İstihkâmlar Arasında</i>	173
<i>Cephede Beklenen Askerler.....</i>	176
<i>Cepheye Gelen Muhacir Askerler</i>	177
<i>Erzurum'dan Kars'a Hareket</i>	179
• İkinci Bölüm.....	181
<i>Bir Mukaddimecik.....</i>	181
<i>Tahirgediği Muharebesi</i>	182
<i>Hisarboğazi Yolunda</i>	185
<i>Kars'tan Gelen Yardım</i>	186

<i>Rusların Kars'a Kadar Sokulması</i>	188
<i>Rusların Ardahan'a Saldırısı</i>	189
<i>Yardıma Gelen Çerkez Atlıları</i>	190
<i>Düşman Karşısında Geri Çekilme</i>	191
<i>Kars'ın Kuşatılması</i>	193
<i>Tahirgediği Muharebesi'nden Büyük Gedikler</i>	
<i>Muharebesi'ne</i>	194
<i>Layiha Sureti</i>	196
<i>Halyaz Muharebesi</i>	199
<i>Ahmet Muhtar Paşa'nın Delibaba'ya Gelmesi</i>	201
<i>Zivin Muharebesi</i>	203
• Ekler	207
• Dizin.....	241
• Resimler	245

Sunuş

Hatıralar kişilerin, aynı zamanda milletlerin hafızalarıdır. İşte hatıralar bu özellikleriyle yani bilinmeyenleri bilinir kıldığından çok önemlidir.

93 Harbi'nde Kafkas Cephesi'nde görev yapmış olan Mehmet Rıfat Bey'in hatıraları da yaşanan "Büyük Bozgun"u birinci ağızdan anlattığı için tarihimiz açısından ciddi bir önem arz etmektedir.

Elinizdeki kitap üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde tarafımızdan yazılan 93 Harbinin kısa tarihi bulunmaktadır. İkinci bölümde Mehmet Rıfat Bey'in *Tarih ve Coğrafya Dünyası* dergisinde 1959 yılında yayınlanmış "93 Harbi Faciası" başlıklı tefrikası yer almaktadır. Sutherland Dükü ve diğerleri tarafından Türk askerlerine tıbbi yardım yapmak amacıyla Aralık 1876'da oluşturulan "Stafford House Committee" adlı teşkilata gönüllü olarak katılıp Erzurum'a gelen İskoç Doktor James Denniston'un tanıklığını içeren iki mektup ve Kafkas Cephesi'nde görev yapmış olan Kurmay Yarbay Atıf Bey'in yayınladığı "1293 (H.) Senesinde Kars'ın Düşme Sebepleri Hakkında Raporu"u da son bölümde verilmiştir.

Eserin diline ve imlasına müdahale edilmemiştir. Anlamı bilinmeyen ya da açıklanma ihtiyacı duyulan kelime, kavram, yer ve şahıs adları gerek dipnotlarla gerekse köşeli parantezler içindeki açıklamalar ile izah edilmiştir. Metinde ikilemeler arasına virgül konulması ya da virgüllerle, bağlaçlarla uzun cümleler kurulması gibi anlamı ve anlatımı güçleştiren hatalar düzeltilmiştir. Kitapta tefrika metinde yer almayan bazı başlıksız yazılara başlıklar tarafımızdan konmuştur.

Eser kitaplaşırken yardımlarını gördüğüm Sayın Halil Özmen'e, Sayın Turgay Anar'a, Sayın İbrahim Öztürkçü'ye ve özellikle kütüphanesinden yararlanmama imkân tanıyıp gözden kaçırdığım bazı kaynakları bana ulaştıran Sayın İsmail Toluay'a hassaten teşekkür borçluyum.

Kitabın kültür hayatımıza faydası en büyük temennidir.

Tahsin Yıldırım
Çamlıca / 15 Temmuz 2010

Giriş

Tarih daimen gelişme ve değişme gösteren bir süreçtir. Bundan dolayı tarih kavramı ve kapsamı yıllardır tartışılmaya gelmiştir.¹ Bu tartışmalar arasında nelerin tarihin konusu olduğu hep muğlak kalmıştır. Son dönem tarihçilerinin vardıkları aşağıda alıntılanacağı şu yargının doğruluğu bize göre bir hakikattir.

Bir olayın tarihin konusu olabilmesi için, o olayın toplum hayatına birinci derecede tesir etmesi ve toplumun bütün kesimlerine derece derece nüfuz etmiş olması lazımdır. Bu itibarla geçmişten günümüze tarihi hadiselerin şu anda da toplumu etkilemekte ya da en azından ilgilendirmekte olan olaylar neviden olması, tesirlerinin toplum üzerinde hâlâ devam etmesi, tarih ilminin faydacılık yönü göz önünde tutulduğunda şarttır.²

* * *

¹ Bu konuda bilgi için: E. Semih Yalçın, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I, Kaynaklar*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2004, s. 1-38.

² E. Semih Yalçın, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I, Kaynaklar*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2004, s. 33.

93 Harbi'nin Sonuçları

II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından kısa bir süre sonra başlayan Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı Devleti'nin Anayasal düzene geçişini ertelemişti. 93 Harbi'nin devam ettiği sıralarda Kanunu-i Esasi'yi yürürlükten kaldıran padişah, savaş sonrasında yönetimi kendi elinde toplayarak mevcut sorunları önlemeye çalışmıştı.

“Büyük Bozgun” olarak adlandırılan Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleriyle ilişkileri farklı bir boyuta girmişti. İngiltere, Osmanlı Devleti'nin Rusya karşısında aldığı yenilgiyle artık kendisi için Osmanlı toprak bütünlüğünü korumanın değişen politikası ve menfaatleri doğrultusunda doğrudan Osmanlı topraklarını işgal etmeye başlamıştı.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Berlin Kongresi, Osmanlı Devleti'nin Tanzimat'tan itibaren ağırlık kazanmaya başlayan yenileştirme hareketlerinin özellikle de askeri alanda yeterli olmadığını ortaya çıkartması bakımından önemlidir. Yapılan antlaşma sonrasında devlet idarecileri içinde buldukları zor durumdan çıkabilmek için büyük güçlerin isteği

Manastırlı Mehmet Rifat Bey
Manastırlı Mehmet Rifat Bey

93 Harbi
Faciası

Manastırlı Mehmet Rıfat Bey (1851-1907)

Mehmet Rıfat asker, şair, oyun yazarı ve dilcidir. Mehmet Rıfat, Atina'dan Manastır'a göç etmiş bir ailenin çocuğudur. Babası, Alay Kâtipliğinden emekli olmuş Raşit Efendi'dir. Manastır'da 1851 yılında dünyaya gelen Mehmet Rıfat'ın hayatının ilk devresine ait bilgiler bunlarla sınırlıdır.⁹³

Çocukluk yıllarını nerede geçirdiği, öğreniminin ilk dönemlerinde hangi okullara devam ettiği, İstanbul'a ne zaman geldiği ve Mekteb-i Harbiye'ye ne zaman girdiği belli değildir. Ancak hayatının ilk yıllarını Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli ordu merkezlerinden olan Manastır'da 1854–1855 Kırım Savaşı'nın manevi atmosferinde geçirdiği ve askerlik mesleğini seçmesinde hem bu atmosferin, hem de babasının asker olmasının etkisi bulunduğu söylenebilir.⁹⁴

⁹³ Veysel Elkatmış, *Mehmet Rıfat'ın Eserlerinde Türkçe Eğitimi ile İlgili Hususlar*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2008, s. 12.

⁹⁴ Ahmet Bozdoğan, *Manastırlı Mehmet Rıfat ve Eserleri Üzerine Bir İnceleme*, Yayınlanmamış, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2001, s. 14. [Bu tez bilim dünyasında

Mekteb-i Harbiye'ye girişiyle hayatının ikinci devresi başlar. Bu okuldaki öğrencilik yılları, onun hayatındaki önemli gelişmelerin başlangıcıdır. Manastırlı Mehmet Rıfat, burada tanıştığı sınıf arkadaşı Hasan Bedrettin'le samimi bir dostluk kurmuştur. Hasan Bedrettin, onun hayatında önemli yeri olan üç kişiden ilkidir. İki arkadaş, okul yıllarındaki dostluklarını meslek hayatlarına taşırlar. Öğrencilikleri sırasında Askerî Okullar Nâzırı olan Süleyman Paşa'nın teveccühünü kazanmışlardır. O yıllarda Harbiye mezunları sivil okullarda da hocalık yapmaktadır. Mehmet Rıfat ve Hasan Bedrettin bu geleneğe uyarak harbiye dışında Darüşşafaka'da da ders verirler.⁹⁵

Bu, onların tespit edilebilen son ortak faaliyetidir. Bundan sonra iki arkadaşın bir arada ortak bir çalışma içine girip girmediğini şimdilik bilemiyoruz.

Mehmet Rıfat'ın hayatında önemli yeri olan üç kişiden diğer ikisi, Süleyman Paşa ve Namık Kemal'dir. Mehmet Rıfat'ın bu iki kişiyle tanışması Hasan Bedrettin'le tanışmasından sonradır. Ancak Süleyman Paşa ve Namık Kemal, Mehmet Rıfat'ın hayatındaki yerleri bakımından Hasan Bedrettin'den daha ileridedir.⁹⁶

Manastırlı Mehmet Rıfat'la ilgili karanlıkta kalmış bir alanı aydınlatma adına önemli bir kaynak çalışmasıdır. Bozdoğan'ın bu çalışmasında Manastırlı Mehmet Rıfat'ın hayatına ve eserlerine dair bilgiler en ince detaylarıyla verilmiştir. Yazımızda Manastırlı Mehmet Rıfat'ın hayatı ve eserleriyle ilgili bölümünde, bahsettiğimiz bu tez çalışmasındaki bazı önemli bilgilere müracaat edilmiştir.]

⁹⁵ Veysel Elkatmış, *Mehmet Rıfat'ın Eserlerinde Türkçe Eğitimi ile İlgili Hususlar*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2008, s. 12.

⁹⁶ Veysel Elkatmış, *Mehmet Rıfat'ın Eserlerinde Türkçe Eğitimi ile İlgili Hususlar*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2008, s. 13.

yor. Koyunların sokaklarda kesilmesi, bozuk lağım ve kanalizasyonların da buna ilave olması, bütün şehri tam bir pislik içinde yüzer hale getirdi.

Şu anda burada herkes İngiltere ve Avusturya'nın niyetlerinin ne olduğunu konuşuyorlar. Konferansın yarın Baden-Baden'de yapılacağı söylenmekte ve hepimiz şu anda şehrin yeniden kurtuluşunu dört gözle bekliyoruz. Generalinden en düşük rütbelisine kadar bütün Rus subayları İngilizlerle muhtemel bir savaştan söz etmekte ve gittikçe zevk almaya başladıklarını, zaferlerinin böyle bir şekilde noktalanmasını pek istemiyor görünüyorlar. Yine de kesinlikle bir şey söylemek oldukça zor.

Artık ilginç haber pek yok; şehirde her şey normale dönmüş durumda ve sanki şehir hiç kuşatmaya uğramamış. Gıda maddeleri ve diğer şeyler ucuzlamış ve ticaret daha iyi hale gelmiş durumda. Dükkân sahipleri bunu fırsat bilerek Türk banknotu almayı reddettikleri gibi daha ziyade Rus rublesini tercih ediyorlar.

Dizin

- A**
- Abdülkerim Nadir Paşa, Serdarı Ekrem 59
Adil Paşa 65, 70
Afet Bey, Piyade Kaymakamı 210, 213
Ahmet Cevdet Paşa 131
Ahmet Eyüp Paşa 59
Ahmet Fazıl Paşa 95, 195, 196, 198, 199
Ahmet Mithat 145
Ahmet Muhlis 183, 186
Ahmet Muhtar Paşa 14, 42, 46, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 176, 179, 185, 186, 187, 193, 194, 201, 204, 210
Ahmet Rasim Paşa 163
Ahmet Rifat 186
Alacadağ Muharebesi 92, 93
- Albert Sorel, Fransız Tarihçi 17
Aleksandır, II. Çar 42, 49, 71
Ali Haydar Efendi 89, 204
Ali Nizamî Paşa 154
Atif Bey 9, 209
Avni Özgürel 29, 32
Avusturya 13, 14, 21, 22, 23, 24, 25, 28, 29, 37, 38, 46, 51, 63, 110, 111, 112, 113, 116, 120, 140, 156, 159, 239
Ayastefanos Antlaşması 58, 63, 109, 111, 115, 119, 123
- B**
- Bahri Bey 99, 101
Belüm Paşa 210, 213, 218
Berlin Antlaşması 52, 58, 64, 93, 113, 119, 120, 121, 123
Binbaşı Bahri 198
Bismarck 23

Bosna–Hersek 22, 24, 25

C

Cavit Paşa 95, 96, 195, 196, 197, 199, 201, 204, 205

Cem'iyet-i Tadrîsiyye-i İslâmiye 139

Ç

Çar Aleksandr 87

Çarol, I. 61

D

Delibaba Savaşı 95

Derviş Paşa 77

Deveboynu Savaşı 93, 94

Disraeli 24

Doğu Sorunu 25

E

Edirne Mütarekesi 107, 108, 110, 111, 123

E. Drialut, Fransız tarihçi 17

Enver Paşa 104

Erfurt Mülâkatı 49

F

Fehim Efendi 179, 185

Ferik Fazıl Paşa 87

Ferik Hüseyin Hilmi 186

Feyzi Paşa 179, 186

Fosfor Mustafa Paşa 82

G

Gazi Osman Paşa 42, 62, 63, 65, 69, 73, 77

Gedik Ali 186

Gedikler (Kızıltepe) Muharebesi 91

Gedikler Muharebesi 194

General Ganteski 70

General Kambel 95, 195, 197

General Melikof 14, 88, 201

General Radetski 63

General Yuri Şilder-Şuldner 61

Grandük Nikola 14, 42, 64, 71, 72, 103, 104, 105, 109

H

Hafız Paşa 210, 212, 213, 214, 216, 219, 220, 226

Hakkı Bey 96, 170, 172, 173, 179, 189, 190, 192, 196, 197, 198, 200, 211, 212

Hamdi Efendi 89, 203

Hariciye Nâzırı Saffet Paşa 33, 104, 116

Hasan Bedrettin 138, 140, 141, 143, 147, 148, 150

Hasan Kazım Paşa 86

Hasip Bey 69, 70, 71, 72, 73

Henry Layard, İngiltere Büyükelçisi 116

Hüseyin Hami Paşa 85, 193, 210

Hüseyin Paşa 62, 94, 178, 179

Hüseyin Sabri Paşa 179

İ

İbrahim Bey 89, 203

İgnatiyev 23, 28, 30, 31, 32, 38, 83

İlber Ortaylı 21

İngiltere 13, 18, 20, 21, 22, 23, 28, 29, 33, 34, 38, 46, 51, 63, 105, 106, 111, 112, 113, 115, 116, 117, 120, 121, 133, 140, 158, 159, 236, 239

İsmail Bey 212

İsmail Hakkı Paşa 178

İstanbul 2

İstanbul Antlaşması 113

J

James Denniston 9, 233

K

Kaptan Mehmet Bey 204

Kars Savaşı 94

Katerina, II. 109

Kaymakam Hayri Bey 66

Kazım Karabekir Paşa 124

Kırım Harbi 35

Kibert 82

Kolağası Halit 96, 195, 198

Kolağası Neşet 66

Kurt İsmail Paşa 77, 82, 101

L

Londra Protokolü 14, 32, 35, 37, 38

Lord Salisbury 46

M

Mahmut Paşa 37

Mebusan Meclisi 35

Mehmet Ali Paşa 60, 61, 63

Mehmet Arif Bey 79, 80, 81, 82, 97

Mehmet Paşa 95, 100, 101, 189, 194, 195, 197, 200

Mehmet Rifat Bey 9, 59, 95, 137, 141, 148

Melikof 14, 77, 78, 87, 88, 93, 201

Meşrutiyet 26, 34, 104, 108, 149

Mihail Skobelev 61

Mithat Paşa 26, 31, 35, 37, 45, 46, 164, 166, 170

Muhlis Paşa 89, 179, 183, 203, 210, 213, 218, 223, 224

Mustafa Bey 191

Mustafa Cavit Paşa 95, 96, 195, 196, 197, 199, 201, 204

Mustafa Saffet Paşa 95, 190, 195, 199

Müşir Süleyman Paşa 41, 61

N

Naci Paşa 210, 212

Namık Kemal 138, 142, 143, 145, 146, 147, 149

Namık Paşa 105

Napolyon Bonapart 18

Narses Varjabedian 111

Niğbolu Muharebesi 60

Nikolay Kridener 61

O

Osman Nuri Paşa 59, 61

P

Panislavist 24, 27

Paris Muahedesi 28, 29

Petse Antlaşması 37

Petro, I. 109
Prens Gorçakov 32

R

Raşit Paşa 89, 142, 192, 193, 202, 203
Recaizade Mahmut Ekrem 145, 146
Redif Paşa 37, 79, 166, 167
Reichstadt Antlaşması 24
Rıza Efendi 95, 195

S

Sadrazam Mahmut Nedim 83
Saffet Paşa 33, 95, 104, 116, 190, 195, 199
Said Paşa 139, 157
Samih Paşa 83, 162, 188
Sırbistan 13, 22, 23, 24, 29, 31, 34, 38, 41, 55, 109, 110, 112, 119, 120, 125
Sırp Prensi Milan 31
Stafford House Committee 9, 233
Sultan Abdülaziz 140, 141, 143
Süleyman Hüsni Paşa 59, 61
Şahin Paşa 173, 188, 189, 192, 193, 198, 199

Şakir Bey 210, 219, 220
Şakir Efendi 161, 162
Şevket Bey 179, 186, 191, 193
Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi 46
Şıpka Geçidi 61, 63

T

Tahirgediği Muharebesi 182, 194, 197
Tarihçe-i Vak'a-i Zağra 126
Tersane Konferansı 33, 34, 35, 56
Tevfik Paşa 65, 67, 69, 70

V

Veysel Paşa 63
Viyana Kongresi 17, 18, 49, 119

Y

Yahniler Meydan Muharebesi 91

Z

Zağra Müftüsü Hüseyin Raci Efendi 126
Ziştovi Muharebesi 60
Zivin Muharebesi 88, 203

Resimler

93 Harbi Faciyası

93 Harbi'nde Kafkas Cephesi'nde görev yapmış olan Mehmet Rifat Bey'in hatıraları yaşanan "Büyük Bozgun"u birinci ağızdan anlatması açısından ciddi bir önem arz etmektedir.

Kitap üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde 93 Harbi'nin kısa tarihi bulunmaktadır. İkinci bölümde Mehmet Rifat Bey'in Tarih ve Coğrafya Dünyası dergisinde 1959 yılında yayınlanmış "93 Harbi Faciası" başlıklı tefrikası yer almaktadır. Sutherland Dükü ve diğerleri tarafından Türk askerlerine tıbbi yardım yapmak amacıyla Aralık 1876'da oluşturulan " Stafford House Committee" adlı teşkilata gönüllü olarak katılıp Erzurum'a gelen İskoç Doktor James Denniston'un tanıklığını içeren iki mektup ve Kafkas Cephesi'nde görev yapmış olan Kurmay Yarbay Atıf Bey'in yayınladığı "1293 (H.) Senesinde Kars'ın Düşme Sebepleri Hakkında Raporu"u da son bölümde verilmiştir.

